

ди очевидців, їхні свідчення, документи партійних та радянських органів проливають світло на героїчну поведінку українських родин, котрі рятували своїх сусідів-євреїв від нацистської розправи.

**Сергей Бурлака. Холокост в г. Белая Церковь
(за документами ОГА СБ Украины)**

Исследуется процесс уничтожения еврейского населения г. Белая Церковь, определены этапы тотального истребления евреев, участие нацистских формирований и украинской вспомогательной полиции, показана реакция местных жителей на Холокост.

Ключевые слова: Холокост, нацизм, еврейское население, Белая Церковь.

**Sergey Burlaka. Holocaust in Bila Tserkva
(based on documents of Regional Branch Archive
of Security Service of Ukraine).**

The article is devoted to extermination of Jewish population of Bila Tserkva. The phases of total extermination of Jews were outlined. The participation of Nazi formation and Ukrainian auxiliary police as well as the reaction of local population on Holocaust was shown.

Key words: Holocaust. Nazism, Jewish population, Bila Tserkva.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

УДК: 025.171 (У. Келлер)

Сергій МАКАРЧУК*

**Доля швейцарського інженера
Ульріха Келлера
(за матеріалами архівно-кримінальної справи № 2330-с)**

У статті на матеріалах архівно-кримінальної справи Ульріха Келлера досліджуються окремі аспекти механізму політичних репресій другої половини 1930-х рр. у СРСР, функціонування органів державної безпеки у воєнні та перші повоєнні роки.

Ключові слова: Ульріх Келлер, військовий трибунал, шпигунство, НКВС, МДБ.

Вивчення архівно-кримінальних справ безпідставно репресованих громадян розкриває механізм проведення державного

* Макарчук Сергій Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв.

терору у СРСР. Цей вид джерел став чи не найбільшим за обсягом документальним масивом, яким користуються дослідники державного терору радянської доби з урахуванням застережень чинного законодавства України. Джерелознавчий аналіз цього документального масиву став предметом ґрунтовних досліджень О. Гранкіної¹, С. Білоконя², Р. Подкура, В. Ченцова³.

Одеський історик Е. Петровський, досліджуючи архівно-кримінальні справи репресованих громадян, стверджує про повну формалізацію слідчих дій і зведення нанівець доказової бази. Метою «слідства» було лише отримання зізнань заарештованих у «скоєних злочинах», а форми й методи їх здобуття до уваги не бралися. Інформація, що міститься у справах, унікальна. На його думку, жодне інше джерело не дає настільки повного розуміння щодо механізму терору від часу формування компрометуючих певну особу матеріалів до ухвалення репресивних рішень⁴.

Реалізація державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» дозволила проаналізувати значний масив архівно-кримінальних справ і розкрити певні особливості державного терору стосовно різних категорій громадян. Так, науковий інтерес представляє архівно-криміналь-

¹ Гранкіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 р. щодо представників національних меншин України: Джерелознавчий аналіз складу документів // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 173–182.

² Білокінь С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 3. – С. 90–101.

³ Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 238 с.; Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документи органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.

⁴ Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.; Його ж. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1. – С. 172–188.

на справа талановитого інженера-конструктора зі Швейцарії Ульріха Келлера, який працював у Миколаєві за направленням німецько-швейцарської фірми «Зульцер». До його обов'язків входило налагодження дизельних двигунів на суднобудівному заводі імені А. Марті.

Ульріх Ульріхович Келлер народився в 1899 р. у м. Вінтертур (Швейцарія). Працював у фірмі «Зульцер» – спочатку токарем, а після завершення навчання у Цюрихському політехнічному інституті – інженером-конструктором у галузі дизелебудування. У 1920 р. протягом 67 днів проходив обов'язкову військову службу в артилерії швейцарської армії, а потім щорічно по 14 днів відбував військові збори у чині унтер-офіцера⁵.

Як представник фірми «Зульцер» У. Келлер прибув до Миколаєва 21 серпня 1936 р., змінивши тут свого співвітчизника Брюнгера, який вкрай невдало виконував посадові обов'язки фахівця із дизельних двигунів. Пізніше, на допиті 2 листопада 1936 р., У. Келлер заявив:

«Я, як представник фірми “Зульцер”, проводжу випробування дизелів, встановлених на комерційному судні “Донбас”. Дизелі ці закуплені у фірми “Зульцер” у Німеччині, у м. Людвігсгафен. Я ж є представником фірми “Зульцер” у Швейцарії, у місті Вінтертур. У Вінтертурі [...] знаходяться основні підприємства [...], а в Німеччині мішане акціонерне товариство швейцарського й німецького капіталу»⁶.

На переконання місцевого керівництва органів державної безпеки швейцарець займався шпигунством. Уже 12 жовтня 1936 р. начальник ЕКВ Миколаївського міськвідділу НКВС старший лейтенант держбезпеки Биков підписав постанову про початок попереднього слідства стосовно У. Келлера за підозрою у шпигунській діяльності. 30 жовтня його затримали співробітники міліції начебто за участь у бійці в центрі Миколаєва. Під час особистого обшуку інженера У. Келлера в міському відділі міліції в нього було виявлено:

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 19.

⁶ Там само, арк. 43.

1. діаграму про кількість робочої сили в дизельному цеху заводу ім. А. Марті з диференціацією за розрядами, спеціальностями і зарплатою;
2. таблицю про головні спеціальності, кваліфікацію й розряди робочої сили на заводі ім. А. Марті;
3. записку про загальну кількість інженерно-технічного та адміністративного персоналу заводу ім. А. Марті⁷.

Того ж дня, 30 жовтня 1936 р., співробітники Миколаївського міського відділу НКВС Зайденберг і Батанов провели обшук у номері готелю «Лондонський», який займав швейцарський фахівець.

Арешт іноземця та розслідування його «шпигунської діяльності» перебувало на контролі у заступника начальника УНКВС Одеської області майора держбезпеки Лєвоцького та начальника ЕКВ УНКВС капітана держбезпеки Єдвабника. Вони брали безпосередню участь у слідчих діях.

Знайдені під час обшуку помешкання У. Келлера документи слідчі направили для експертизи керівництву суднобудівного заводу ім. А. Марті. У відповіді на ім'я начальника Миколаївського міськвідділу НКВС Уральця за підписом директора заводу Степанова зазначалося:

«Надані мені для висновків два документа: перший під заголовком “Головні спеціальності та їх кваліфікація, які видно з таблиці”, далі йде таблиця кількості по спеціальностях і розрядах робочої сили, і другий документ, замітка про загальну кількість інженерно-технічного й адміністративного складу, а також загальна кількість робочої сили, виражена у цифрі 15 000 з указівкою на відсоткове співвідношення адміністративно-технічного складу до загальної кількості робітників, виражене цифрою у 23,8%. Указані цифри складу робочої сили й адміністративно-технічного персоналу є цілком таємними. Що стосується вказаних документів заявляю, що вони відображають в основному дійсний стан зі складом робочої сили на заводі “А. Марті”. За даними таблиці, в якій викладено загальну кількість робси-

⁷ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 19.

ли з розбивкою на розряди, можна зробити висновки про виробничу потужність заводу А. Марті»⁸.

В іншій відповіді Уральцю від 2 листопада 1936 р. директор заводу Степанов повідомляв:

«Оскільки мені повідомлено, що вказана діаграма виявлена у працюючого на заводі А. Марті представника фірми “Зульцер” гр-на Келлера, я засвідчую, що гр-н Келлер за родом дорученої йому роботи на заводі імені А. Марті вказаних даних мати не повинен, так як такі йому не потрібні й за встановленим на заводі порядком ці дані гр-ну Келлеру не могли бути ніким повідомлені. На основі викладеної діаграми можна встановити потужність дизельного цеху, тим більше, що все інше устаткування, наявне в дизельному цеху, Келлер, працюючи там постійно, знає напам'ять. Крім того, оскільки вказана діаграма показує як кількість робочої сили з розбивкою по розрядах, а також величину отриманої заробітної плати, указаний матеріал можна використати для публікації у закордонній пресі»⁹.

Узагалі, як стверджували на допитах свідки, інженер У. Келлер відзначався неабиякою допитливістю та інтересом до ситуації в Радянському Союзі загалом, і у Миколаєві зокрема. Його цікавило практично все – робота підприємства, кваліфікація робітників, настрої та рівень життя в місті, ціни на одяг, взуття, продукти харчування. При цьому він порівнював їх зі швейцарськими показниками. Так, технік заводу ім. А. Марті І. Корнєв заявив:

«Під час другої зустрічі з У. Келлером він питав у мене, де можна дістати план міста Миколаєва, оскільки це місто цікавить його з погляду туриста [...]. Коли я сказав У. Келлеру, що працюю на заводі ім. А. Марті техніком, і сказав, скільки я заробляю в місяць, він відразу ж мій заробіток перевів на швейцарські франки, сказавши: “Це жебрацький заробіток, ви значно більше повинні отримувати”.

Під час моєї прогулянки з У. Келлером по Радянській вулиці м. Миколаєва, у бесіді він багато чим цікавився. Він питав мене,

⁸ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 23.

⁹ Там само, арк. 21.

скільки коштує в нас костюм, брюки, десяток яєць, взуття, кг сала, м'яса і т. д. Коли я сказав йому в наших цінах, У. Келлер заявив, що у Швейцарії значно краще і дешевше, і що там безробітний може прожити на ту допомогу, котру отримує по безробіттю, що неможливо у СРСР, так як життя в СРСР дуже дороге. У. Келлер у бесіді зі мною виказував невдоволення тим, що як тільки він приїхав у Миколаїв, до нього відразу прикріпили перекладача німецької мови, який ні на крок від нього не відходить і навіть ходить із ним у ресторан їсти, що У. Келлеру дуже не подобається.

У період мого знайомства з У. Келлером він говорив мені, що на заводі ім. А. Марті, де він працює в дизельному, він приглядається до того, що робиться в інших цехах [...]. У. Келлер мені сказав, що у цьому цеху працює багато робітників, причому всі робітники низької кваліфікації й що взагалі у цьому цеху мало кваліфікованих робітників, а також мало кваліфікованих спеціалістів. Причому тоді ж У. Келлер у мене спитав – чи таке саме становище з робочою силою в інших цехах заводу. У. Келлеру я відповів, що це залежить від характеру роботи. У. Келлер зі мною не погодився і заявив: “Ваші спеціалісти, що працюють на заводі, мають дуже низьку кваліфікацію і дуже слабко розбираються в технічних питаннях; у Швейцарії не тільки спеціалісти, але й робітники мають вищу кваліфікацію, ніж у вас; 4 тис. швейцарських робітників можуть дати за один і той самий час більше продукції, ніж ваші 20 тис. робітників”.

У. Келлер цікавився і тим, скільки на заводі ім. А. Марті працює робітників і, зокрема, скільки працює на цьому заводі жінок. Коли я на це питання не відповів, він мені заявив: “Мабуть на заводі ім. А. Марті працює до 50% жінок”.

У. Келлер також питав у мене, чи виготовляють на заводі ім. А. Марті гранати, гармати або інше озброєння. Коли я відповів, що мені це невідомо, він спитав у мене, чи роблять на цьому заводі пароплави, і якщо роблять, то які [...].

Із попередником У. Келлера Брюнгером я також був знайомий, але він подібними відомостями не цікавився й ніколи про це в мене не питав.

Під час протиповітряної тривоги в м. Миколаєві У. Келлер спитав у мене, чи все населення має протигазу, на що я тоді відповів йому ствердно»¹⁰.

Призначений У. Келлеру перекладачем Р. Рілле на допиті 3 грудня 1936 р. розповів:

«[...] *Питання:* Які обставини викликали у Вас вперше підозру до У. Келлера з точки зору здійснення ним шпигунства?

Відповідь: У перші ж дні свого перебування на Миколаївському заводі А. Марті У. Келлер, проходячи територією заводу, завжди уважно придивлявся до різних деталей, що знаходилися на території, де він ішов. Зазвичай після подібних випадків він виймав із кишені логарифмічну лінійку й робив якісь розрахунки. Призначення цих деталей ніякого стосунку до дизель-моторів, що були місцем роботи У. Келлера, не мало, а відносилися до деталей спецпризначення. Я стверджую, що це саме так тому, що я сам за спеціальністю слюсар-дизеліст і прекрасно знаю, які деталі мають стосунок до дизель-моторів. Наведене мною вище й викликало в мене на самому початку перебування У. Келлера на заводі А. Марті підозру в тому, що його зацікавленість – це прояв шпигунського порядку. Подальші факти повністю переконали мене у цьому.

Питання: Розкажіть про факти, що підтвердили Ваше попереднє припущення про шпигунську діяльність У. Келлера.

Відповідь: [...] У жовтні 1936 р. в дизельному цеху здійснювався монтаж елеватора підводного човна. Місце, де відбувався цей монтаж, було приблизно в 15 м[етрах] від того місця, де стояли об'єкти роботи У. Келлера і де він повинен був перебувати. У цей день, це було у грудні, дати я не пам'ятаю, я вийшов ненадовго з дизельного цеху. Коли я зайшов у цех, то побачив У. Келлера, який стояв біля креслення елеватора підводного човна, він розглядав це креслення. Побачивши це, я негайно підійшов до бригадира М. Селіванова і сказав йому, щоб він сховав це креслення, оскільки останнє було таємним. М. Селіванов негайно забрав це креслення, після чого У. Келлер, не сказавши нічого, відійшов до місця, де стояли об'єкти його роботи.

У жовтні ц. р., дати не пам'ятаю, у дизельному цеху проводилася контрольна прийомка гарматного візка. Ця прийомка відбувалася 3 дні. Керував цією роботою контрольний майстер Кирилов. У. Келлер протягом цих 3-х днів декілька разів опитував мене про призначення цього візка. Я відповів йому, що мені це невідомо. В один із цих днів, коли перевірявся візок, я вийшов із цеху. Повернувшись через деякий час у цех, У. Келлер

¹⁰ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 280.

розповів мені про наступний інцидент: за словами У. Келлера, він підійшов до креслення цього візка, яке лежало на шаберній плиті. У. Келлер почав роздивлятися це креслення. Контрольний майстер Кирилов, помітивши, що У. Келлер роздивляється креслення, за словами У. Келлера, прибрав його для того, щоб він, У. Келлер, не міг розглядати його. У. Келлер, розповідаючи мені про це, сказав приблизно наступне: “Дивні люди, думають, що я не знаю, для якої мети виготовляється цей візок. Я цікавився толерантністю (опір, стабільність). Повинен Вам сказати, що у вас толерантність вища, ніж у німецькій артилерії. Там така висока толерантність не використовується”¹¹.

У свідченнях інших працівників заводу теж наголошувалося, що У. Келлер подовгу зупинявся біля деталей, котрі не мали стосунку до його роботи, намагався з’ясувати в робітників їх призначення. Маючи доступ лише в дизельний цех заводу А. Марті, У. Келлер намагався ознайомитися з характером виробництва спеццеху № 1 та ливарного цеху. Усі свідки відзначали «антирадянські висловлювання» У. Келлера. Наприклад, Р. Ріллі вказував:

«У. Келлер обурився моїй розповіді про відсутність у СРСР безробіття та сказав: “Думаєте, я не знаю, як і ким будувався Біломорський канал? Ви думаєте, мені невідомо, як викидають у вас ряд робітників із заводів із різних причин, а потім їх нікуди не приймають? А ви говорите, що у вас немає безробітних”¹².

Зараз важко сказати, що тут відіграло свою роль – чи то насаджувана у країні суцільна шпигуноманія, чи заляканість людей, котрі перебували під впливом пропаганди «очікування війни», але жоден зі свідків не виступив на підтримку обвинувачуваного. Більше того, кожна дія, кожне слово У. Келлера трактувалися саме як підтвердження його «шпигунської діяльності».

Попереднє слідство у справі У. Келлера, якого наприкінці 1936 р. перевели до спецкорпусу Одеської тюрми, 10 червня 1937 р. було завершено й передане військовому прокуророві для наступного направлення на розгляд військового трибуналу.

¹¹ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 91–92.

¹² Там само, арк. 92.

Справа обвинуваченого у «шпигунстві на користь іноземної держави» У. Келлера розглядалася на закритому судовому засіданні військового трибуналу Київського військового округу без участі захисту та прокурора. На засіданні був присутній перекладач, адже підсудний не володів російською мовою. Звинувачення спиралося на показання свідків Корнева, Ріллі, Кирилова та Сурженка. Вони майже дослівно повторили свої свідчення, надані під час попереднього слідства.

Після роз’яснення підсудному головуючим на засіданні військовим юристом 1-го рангу Румським його прав, У. Келлер виступив із клопотанням про призначення в його справі експерта – досвідченого інженера, уважаючи, що він потрібний для з’ясування моментів технічного порядку.

Головуючий роз’яснив підсудному, що він обвинувачується у шпигунстві, а отже технічна експертиза за даною справою непотрібна. Після підтвердження У. Келлером свого клопотання йому знову було відмовлено. Головуючий мотивував своє рішення тим, що підсудний не пояснив мету присутності експерта. Після чергової відмови клопотання з боку підсудного припинилися.

У. Келлер під час засідання заявив, що винним себе не визнає, але показання суду даватиме. Відкидаючи всі обвинувачення, він заявив:

«Шпигунством у СРСР я не займався й показання Корнева не відповідають дійсності. [...] я не перебуваю на службі в розвідвальних органах і шпигунством не займаюсь. Я вільний швейцарець і у шпигунській роботі потреби не маю»¹³.

Як і очікувалося, 6 вересня 1937 р. військовий трибунал ухвалив обвинувальний вирок (уся процедура розгляду справи іноземного громадянина зайняла лише одну добу. – С. М.) – 6 років позбавлення волі з відбуванням покарання в тюрмі та конфіскацією особистого майна. У. Келлер одразу подав касаційну скаргу. Розглянувши її, 2 листопада 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР ухвалила: касацію відхилити, вирок залишити у силі.

¹³ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 279 зв.

Подальша доля швейцарського інженера У. Келлера складалася не за загальним сценарієм, як у випадку сотень тисяч інших в'язнів у СРСР. Спочатку він ішов у загальному «потоці» арештантів. Із Миколаївської тюрми був переведений до Одеської – тут провадилося досудове слідство. Згодом – Київ, де військовий трибунал КВО виніс свій вирок. На початку 1939 р. У. Келлер відбував покарання в Новочеркаській тюрмі ГУДБ НКВС, із червня 1939 р. – у Соловецькій тюрмі ГУДБ НКВС¹⁴. Але з березня 1940 й до 1947 рр. він перебував в ОКБ-30 (Ленінград) – як кваліфікованого інженера його «залучили» до дослідно-конструкторських робіт 4-го спецвідділу НКДБ–МВС СРСР. У характеристиці начальника 4-го спецвідділу генерал-майора В. Кравченка від 5 вересня 1946 р. вказувалося:

«У. Келлер є кваліфікованим спеціалістом. У 4-му спецвідділі МВС СРСР використовується з березня 1940 р. по нинішній час. До березня 1945 р. з/к Келлер працював керівником конструкторської групи, а з березня 1945 р. висунув ініціативну пропозицію спеціального дизеля, який був прийнятий до проектування і У. Келлер був призначений керівником цього проекту. Дисципліна хороша. До роботи ставиться добросовісно. У подальшому вважаю можливим використовувати на об'єктах 4-го спецвідділу МВС СРСР за вільним наймом»¹⁵.

Але долю У. Келлера вирішувала спеціальна комісія у складі заступника начальника УМВС Ленінградської області, представника УМДБ Ленінградської області та прокурора м. Ленінграда у відповідності з наказом МВС СРСР, МДБ СРСР і Генерального прокурора СРСР № 00585/00251/107 сс від 24 червня 1946 р. Розглянувши матеріали на ув'язненого спецтюрми УМВС Ленінградської області У. Келлера, комісія констатувала, що термін покарання останнього завершився 30 жовтня 1942 р. Але, згідно з директивами НКВС СРСР і Прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. і № 185 від 29 квітня 1942 р., звільнення було «затримане до особливого розпорядження». У висновку зазначалося, що за період утримання під вартою на ув'язнено-

¹⁴ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 327–345.

¹⁵ Там само, арк. 293.

го У. Келлера надійшли компрометуючі матеріали щодо його «антирадянських висловлювань». Чекісти були переконані у «соціальної небезпечності» для радянської держави цього іноземного громадянина. Тому, згідно з пунктом 3«б» наказу МВС СРСР, МДБ СРСР та Генерального прокурора СРСР № 00585/00251/107 сс від 24 червня 1946 р., вказана вище комісія пропонувала вислати У. Келлера терміном на 5 років¹⁶.

Вірогідно, що причиною для такого рішення стала доповідна записка зі спецтюрми УМВС Ленінградської області від 30 липня 1946 р., куди У. Келлер був переведений 19 квітня 1946 р. У документі йшлося про те, що він, перебуваючи на формулярному обліку та працюючи на заводі № 500, у 1943 р. проявляв інтерес до конструкції танкових двигунів. Для прикладу в доповідній записці цитувалися витяги з агентурних донесень. Так, інформатор «Федоров» повідомляв:

«У. Келлер веде роботу (з-д 500) за новим дизелем ОН-5 на установці ОН-4, жодна робота не була завершена й оформлена звітами про результати робіт».

Інформатор «Мотор» цитував слова У. Келлера з його розмови з іншими ув'язненими після відвідування виставки трофейного озброєння:

«Нічого, що наш двигун буде складнішим від закордонних, нам поспішати з приготуванням не слід, нехай буде затримка»¹⁷.

Після прибуття ув'язненого У. Келлера на ленінградський об'єкт спецтюрми при заводі № 800, на нього почали регулярно надходити агентурні донесення. Зокрема, інформатор «Сидоров» 18 червня 1946 р. доповідав:

«До російських спеціалістів [У. Келлер] ставиться зверхньо, вважаючи їх недостатньо кваліфікованими й нездатними вирішувати складні технічні питання. [...] Він не терпить ніяких заперечень і часто відмовляється вислуховувати працівника про вади конструкції»¹⁸.

¹⁶ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 288.

¹⁷ Там само, арк. 291.

¹⁸ Там само, арк. 292.

Саме така поведінка «незговірливого інженера» кваліфікувалася як «антирадянська діяльність». Згідно з ухвалою Особливої наради при МДБ СРСР від 8 березня 1947 р., У. Келлер, як «соціально-небезпечний елемент», був висланий на 5 років до Комі АРСР з одночасним зазначенням про відбуття терміну покарання.

У цьому контексті спостерігається міжвідомчий конфлікт. Інженер У. Келлер працював у дослідно-конструкторському бюро ОКБ № 30, що підпорядковувалося МВС СРСР. Але контрозвідувальне забезпечення таких закритих установ здійснювали співробітники МДБ. Саме вони встановили факти «антирадянської діяльності» У. Келлера й ініціювали його покарання через Особливу нараду при МДБ СРСР.

Тому вже 7 травня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов надіслав листа міністрові державної безпеки СРСР В. Абакумову стосовно У. Келлера наступного змісту:

«Особливе конструкторське бюро № 30 4-го спецвідділу МВС СРСР розробило проект потужного танкового дизеля ТД, зразки якого, згідно з постановами Ради Народних Комісарів СРСР № 2840-822 сс від 6.XI-1945 р. і Ради Міністрів СРСР № 935-288 сс від 9.IV-1947 р., повинні бути виготовлені й випущені заводом № 800 міністерства транспортного машинобудування СРСР у м. Ленінграді в IV кварталі ц. р. під технічним керівництвом ОКБ-30.

Автором проекту вказаного дизеля та головним його конструктором є колишній ув'язнений, який використовувався в 4-му спецвідділі МВС СРСР із 1940 р., швейцарський підданий інженер У. Келлер, засуджений 6 вересня 1937 р. військовим трибуналом Київського військового округу за ст. 54-6 ч. 1 КК УРСР до 6 років тюремного ув'язнення. У нинішній час У. Келлер, за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР від 8 березня ц. р., висланий як соціально-небезпечний елемент у Комі АРСР терміном на 5 років.

Інженер У. Келлер є спеціалістом-конструктором потужних дизелів і його вислання створило значні ускладнення у справі своєчасного й успішного виконання вказаних вище постанов уряду СРСР. Зважаючи на те, що присутність У. Келлера в ОКБ-30 украй необхідна для керівництва виготовленням зразків дизеля

ТД і освоєнням його у виробництві, вважаю за необхідне закріпити інженера У. Келлера як вільнонайманого співробітника за ОКБ-30 4-го спецвідділу МВС СРСР у м. Ленінграді, де будуть забезпечені умови, які виключають можливість встановлення ним зовнішніх зв'язків.

Після закінчення строку покарання інженер У. Келлер неодноразово висловлював своє бажання залишитися в Радянському Союзі, перейти в радянське підданство та продовжити свою роботу в області створення нових конструкцій потужних дизелів, про що з його боку є письмові заяви»¹⁹.

У своєму листі міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов просив міністра держбезпеки СРСР В. Абакумова переглянути рішення Особливої наради при МДБ СРСР про вислання У. Келлера, давши вказівку про його повернення в Ленінград для продовження роботи в ОКБ-30 зі створення танкових двигунів.

Вирішення питання на такому високому рівні, незважаючи на протистояння між керівництвом МВС і МДБ, мало для У. Келлера позитивні наслідки. Уже 17 червня 1947 р. було ухвалено висновок начальника 2-го головного управління (контррозвідка) МДБ СРСР генерал-майора Є. Пітовранова, затверджений 20 червня міністром В. Абакумовим, в якому, зокрема, йшлося про необхідність перегляду рішення Особливої наради та звільнення У. Келлера від покарання. Хоча, слід додати, тут же рукою Є. Пітовранова було вписано:

«УМДБ Ленінградської області забезпечити агентурне спостереження за Келлер[ом]».

28 червня 1947 р. Особлива нарада при МДБ СРСР скасувала своє попереднє рішення та звільнила У. Келлера від вислання в Комі АРСР, направивши його в ленінградське ОКБ-30²⁰.

Із 1947 р. до моменту реорганізації конструкторського бюро в 1953 р. У. Келлер працював головним конструктором ОКБ-30. У 1953 р. він – провідний конструктор ОКБ-800. У 1949 р. наказом міністра важкого машинобудування за створення нових зразків техніки він був нагороджений персональною премією

¹⁹ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк.302-303.

²⁰ Там само, арк. 304-306.

(25 тис. руб.), котру з невідомих причин не отримав. Мав значну кількість авторських свідоцтв²¹.

Попри зовнішній добробут, професійну реалізацію інженер У. Келлер змушений був пожертвувати чималим пластом власного життя. Зокрема, перед поїздкою у СРСР у Швейцарії в нього залишилися молода дружина та двоє синів – п'ятирічний Клаус і десятирічний Улі. Цілком вірогідно, що вони так і не дізналися про те, де подівся їхній чоловік та батько. Можливо, у післявоєнний період У. Келлер дав їм знати про себе, але як «носій державної таємниці» повернутися на Батьківщину він уже не міг.

У 1948 р. У. Келлер отримав радянське громадянство, того ж року й одружився. Протягом 1950–1951 рр. подружжя Келлерів двічі подавало заяви про перегляд справи, але вони задоволені так і не були. Після смерті Й. Сталіна Ольга Олександрівна Келлер у черговій скарзі на ім'я Головного військового прокурора СРСР від 6 листопада 1955 р. вимагала реабілітації У. Келлера.

Нарешті справа зрушилася з «мертвої точки». Військовий прокурор Одеського військового округу генерал-майор юстиції А. Полоз 9 березня 1956 р. направив начальникові УКДБ по Миколаївській області полковникові Сидорову архівно-кримінальну справу інженера-конструктора У. Келлера та скаргу О. Келлер. А. Полоз просив перевірити справу на предмет обґрунтованості звинувачення та до 1 травня 1956 р. повернути її з відповідними висновками у військову прокуратуру ОдВО.

Окрім архівно-кримінальної справи з надр УКДБ по Миколаївській області було піднято оперативну справу «Специ», по якій проходив У. Келлер. Її опрацювання співробітниками обласного УКДБ у квітні 1956 р. дало несподівані результати. Виявилось, що У. Келлер став жертвою чітко спланованих агентурно-оперативних заходів. Для загального розуміння суті цієї операції подамо розлогу цитату:

«Прибувши в місто Миколаїв, У. Келлер через швейцара ідальні відділу робітничого постачання суднобудівного заводу

[...], який володів німецькою мовою, познайомився з секретним співробітником Миколаївського міськвідділу НКВС “Волинським” – інженером суднобудівного заводу, що володів іноземними мовами [...].

За завданням міськвідділу НКВС “Волинський” під час зустрічей із У. Келлером постійно натякав йому, що він – “Волинський”, може дістати У. Келлеру дані про стан на суднобудівному заводі робочої сили та її кваліфікацію, оскільки цими даними У. Келлер особливо цікавився під час бесід із “Волинським”. Однак на ці натяки У. Келлер не реагував, заявляючи, що такі дані його цікавили не спеціально для якоїсь мети, а просто так, тож вони йому непотрібні.

19 жовтня 1936 р. начальник Миколаївського міськвідділу НКВС – капітан держбезпеки Уралець – дав “Волинському” завдання приготувати у себе на квартирі й розкласти в безладному вигляді на столі серед папок аркуші паперу з цифровими даними, що характеризували стан на суднобудівному заводі робочої сили за кваліфікаціями й т. п. Ці дані повинні були бути розкладені на столі так, щоб У. Келлер, прийшовши до нього, звернув на них увагу, і якщо він ними зацікавиться, то “Волинський” повинен заявити, що один екземпляр цих даних він може приготувати для нього, а потім вручити їх У. Келлеру. Ці дані не повинні відповідати дійсності й попередньо “Волинський” має принести їх на квартиру начальника міськвідділу НКВС для остаточної санкції.

28 жовтня 1936 р. “Волинський” з’явився на квартиру начальника Миколаївського міськвідділу НКВС Уралець, де йому було дане остаточно відпрацьоване завдання від 19 жовтня 1936 р.

Згідно з цим завданням, “Волинський” повинен був 30 жовтня або 1 листопада 1936 р., користуючись вихідним днем, запросити до себе на квартиру приблизно о 12 год. дня У. Келлера. До цього часу у “Волинського” на столі повинен бути в готовому вигляді розроблений документ, який представляє собою аналіз роботи заводу А. Марті за 1936 р., перспективи заводу на 1937 р. Причому матеріали мають бути близькими до дійсності, щоб вони мали явний характер шпигунських матеріалів. [...]

“Волинський” повинен був створити таку обстановку, щоб матеріали У. Келлеру були вручені будь-якою ціною та притому без найменшої підозри з його сторони. Одночасно з цими ма-

²¹ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 310.

теріалами “Волинський” повинен був вручити У. Келлеру план заводу й деякі креслення, які “Волинському” завчасно дадуть на квартирі співробітника Миколаївського міськвідділу НКВС Бикова.

Після вручення У. Келлеру всіх цих матеріалів “Волинський” повинен провести його на вулицю й подати оперативному співробітнику міськвідділу НКВС, що стежив за квартирою “Волинського”, умовний сигнал, який би свідчив, що “матеріали” У. Келлеру вручено, а самому під певним приводом залишити У. Келлера одного.

31 жовтня 1936 р. “Волинський” повідомив, що виконуючи завдання начальника міськвідділу НКВС, він 30 жовтня створив відповідну обстановку у своїй квартирі. Того ж дня, о 6 год. вечора до нього на квартиру прийшов У. Келлер і застав “Волинського” за “роботою”. Сівши за стіл і побачивши на столі документ із даними про робочу силу по заводу, У. Келлер зацікавився ними і попросив дозволу записати їх. У відповідь на це “Волинський” сказав йому, що переписувати йому немає чого, оскільки він дасть йому весь зошит зі всіма даними по заводу й він переписе їх у себе в номері. Однак У. Келлер почав заперечувати, заявляючи, що весь зошит йому не потрібен, його цікавлять тільки дані про робочу силу, і почав переписувати їх на аркуш паперу. Але оскільки, згідно із завданням міськвідділу НКВС, це не влаштувало оперативних працівників, “Волинський” вирвав у нього аркуш паперу та заявив: “Киньте ви себе затрудняти всілякими дурницями на зразок цієї. Якщо ця дурня вас цікавить, будь ласка, візьміть це до себе й переписіть, а потім я зайду до вас у номер і за словником перекладу незрозумілі технічні терміни”.

Сказавши це, “Волинський” узяв весь зошит із даними про суднобудівний завод і сам поклав його в бокову кишеню піджака У. Келлера. У. Келлер не заперечував і вони почали пити пиво.

Під час випивки вони вели бесіду. У. Келлер цікавився тільки питаннями робочої сили на заводі та її кваліфікацією. Вийнявши з кишені зошит і зазирнувши в нього, У. Келлер сказав “Волинському”, що він не хоче зловживати його довірою, адже “Волинського” можуть покарати за це, і повернув зошит “Волинському”. Попри наполегливі умовляння з боку “Волинського”, У. Келлер зошит не взяв. Тоді “Волинський” вирвав із зошита аркуш із даними про робочу силу й тільки його зміг вручити У. Келлеру в результаті настійливого прохання.

Після цього “Волинський” почав демонструвати У. Келлеру заводські креслення зі зразками бойових кораблів військово-морського флоту СРСР – лінкора, крейсера й підводного човна, а також план суднобудівного заводу (все це “Волинському” було вручено співробітником Миколаївського міськвідділу НКВС Биковим). Одночасно “Волинський” пропонував У. Келлеру взяти з собою в номер для детального ознайомлення. Однак У. Келлер відмовився взяти ці креслення та заявив, що вони його не цікавлять. Причому У. Келлер зауважив “Волинському”, що показані йому зразки бойових кораблів не відповідають необхідним нормам. На цьому їхня розмова завершилася й У. Келлер почав збиратися.

Вийшовши з У. Келлером на вулицю, “Волинський” подав оперативному співробітнику міськвідділу НКВС умовний сигнал, після чого вони розійшлися.

Того ж вечора У. Келлера було затримано на вулиці оперативними працівниками міськвідділу НКВС під приводом з’ясування скандалу з п’яним громадянином, який проходив вулицю, доставлено у відділок міліції й обшукано. Під час обшуку в нього було знайдено дані, вручені йому “Волинським” і визнані таємними. На основі цього У. Келлера звинуватили у шпигунстві й він був заарештований Миколаївським міськвідділом НКВС. [...] Будь-яких інших матеріалів на У. Келлера у справі немає²².

Цілком вірогідно, що підставою для проведення агентурно-оперативних заходів стало певне професійне зацікавлення У. Келлера. Водночас місцеві чекісти могли прозвітувати перед центральним апаратом НКВС СРСР про «викриття іноземного шпигуна».

У висновках Миколаївського обласного УКДБ при перегляді справи У. Келлера (16 квітня 1956 р.) знайшла своє пояснення також його цікавість до ситуації на суднобудівному заводі імені А. Марті:

«Допитані на попередньому слідстві та у судовому засіданні як свідки Р. Рілле, І. Кирилов, І. Сурженко й інші показали, що У. Келлер, працюючи на заводі імені А. Марті як представник фірми “Зульцер”, проявляв цікавість до різних технічних нови-

²² ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк.311 – 314.

нок. У. Келлер цікавився призначенням тих чи інших машин, агрегатів, креслень або виконуваних на заводі робіт, у зв'язку з чим вони вважають, що У. Келлер цікавився цим у шпигунських цілях.

Однак із показань тих самих свідків видно, що цими даними У. Келлер цікавився, оскільки вони потрапляли в його поле зору при виконанні ним своїх службових функцій на заводі. Так, зборка елеватора підводного човна відбувалася в дизельному цеху за його присутності, оскільки У. Келлер працював у тому ж цеху. Гарматний візок перевірявся також у присутності У. Келлера, креслення цього візка лежали відкрито й тому ставити у провину У. Келлеру вказані факти як збір шпигунських даних не можна»²³.

На основі зібраних матеріалів за справою У. Келлера було складено та направлено до Верховного суду СРСР протест Генерального прокурора СРСР. 28 січня 1957 р., обговоривши матеріали справи, докази й мотивацію прокурорського протесту, пленум Верховного суду СРСР ухвалив:

«Уважаючи необґрунтованим засудження У. Келлера за шпигунство, пленум Верховного суду СРСР постановляє:

Вирок військового трибуналу Київського військового округу від 6 вересня 1937 р. та ухвалу Військової колегії Верховного суду СРСР від 17 лютого 1938 р. стосовно Келлера Ульріха Ульріховича скасувати і справу виробництвом припинити за відсутністю складу злочину»²⁴.

Таким чином, 20-річні домагання справедливості увінчалися реабілітацією. Утім, для У. Келлера боротьба остаточно не завершилася. Він був непересічною людиною, мав власний погляд на життя та людські стосунки. Про це свідчить наявність у характеристиці таких оціночних суджень, як:

«проявив себе висококваліфікованим спеціалістом, котрий має глибокі знання й широкий досвід»,

«проявляє високу вимогливість до себе і підлеглих»,

«не завжди об'єктивний в оцінці своєї та чужої роботи»,

²³ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк.318-319.

²⁴ Там само, арк. 309.

«у відносинах допускає нетактовну поведінку, яка доходить до грубощів»²⁵.

Відтак після всіх життєвих перипетій він написав заяву в УКДБ по Миколаївській області з вимогою повернути конфісковане особисте майно. Імовірно, не останню роль тут відіграла така риса характеру, як загострене почуття справедливості.

У 1936 р. у швейцарського інженера У. Келлера було конфіковано цінні, як на радянські умови, особисті речі закордонного виробництва – пальто, валізи, костюми, сорочки, взуття та інше вартістю від 100 до 2000 руб. Однак у протокол обшуку їх включено не було. Вірогідно, усе це розподілили серед співробітників місцевого УНКВС. Значну цінність становили інструменти, вилучені на робочому місці інженера на заводі імені А. Марті – планіметр швейцарської фірми «Амслер» ціною 1500 руб., індикатор № 3 фірми «Майкок» ціною 3000 руб., а також комбінезони. Під час переводу У. Келлера з Миколаєва до Одеського УНКВС у нього вилучили 640 швейцарських франків, по декілька десятків німецьких марок і польських злотих. При переводі в Новочеркаську тюрму в У. Келлера відібрали габардинове пальто за 1500 руб. та масивну золоту обручку вагою 7 грамів²⁶. Утім, фінансова комісія вирішила відшкодувати Ульріхові Келлеру

«вартість конфіскованого майна відповідно до акта оцінки № 14 від 27 лютого 1958 р. у розмірі 264 руб. 60 коп.».

Для виплати компенсації за валютні цінності комісія підстав не знайшла. І вже як неприховане знуцання виглядало включення в акт опису та оцінки 30-відсоткової «зношеності» золотої обручки.

Як далі складалося життя У. Келлера з матеріалів архівно-кримінальної справи № 2330-с невідомо. Неординарна особистість – інженер-конструктор Ульріх Келлер – безперечно залишив свій слід в історії науки й техніки СРСР. Його подальшу долю можливо встановити лише спільними зусиллями російських та швейцарських дослідників.

²⁵ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр. 2330-с, арк. 311.

²⁶ Там само, арк.328-329.

**Сергей Макарчук. Судьба швейцарского инженера
Ульриха Келлера (по материалам
архивно-уголовного дела № 2330-с)**

В статье на материалах архивно-уголовного дела Ульриха Келлера исследуются отдельные аспекты механизма политических репрессий второй половины 1930-х гг. в СССР, функционирование органов государственной безопасности в военные и первые послевоенные годы.

Ключевые слова: Ульрих Келлер, военный трибунал, шпионаж, НКВД, МГБ.

**Sergey Makarchuk. Destiny of the Swiss Engineer Ulrich Keller
(on Materials of Archival-Investigative Cause No. 2330-c)**

In article separate aspects of the mechanism of political repressions of the second half 1930s in the USSR, functioning of punitive – repressive bodies in military and first war years on materials of archival and investigative cause of Ulrich Keller are researched.

Key words: Ulrich Keller, military court, espionage, NKVD, MGB.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

УДК: 218.9:322 (470+571) «1920»

Людмила БАБЕНКО*

Динаміка розкольніцьких тенденцій у Російській православній церкві на початку 1920-х рр.: чекістський сегмент

У статті висвітлюються деякі проблеми державно-церковних відносин у радянській Україні на початку 1920-х рр., пов'язані з використанням органів державної безпеки задля ослаблення впливу православної церкви на суспільство. Аналізуються заходи, спрямовані на поглиблення внутрішньо-церковного розколу й підтримку обновленської течії у православ'ї засобами спецслужб.

Ключові слова: православна церква, органи державної безпеки, обновленство, розкол.

Сучасна історична наука проявляє значний інтерес до вивчення становлення відносин православних конфесій із радян-

* *Бабенко Людмила Леонідівна* – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.